

इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचा वापर व व्यवस्थापन आणि ग्रंथालये

प्रा. राहुल जगन्नाथ इंगवले¹ कु. कणसे कार्तिकी गणपत²

¹ग्रंथपाल, लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स, सातारा.

²ग्रंथालय लिपिक, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

Corresponding Author: प्रा. राहुल जगन्नाथ इंगवले

Email: ingawalelibrarian@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.13739265

सारांश:

आजच्या डिजिटल युगात, इलेक्ट्रॉनिक हे आपल्या दैनंदिन जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनले आहे. ज्यामुळे आपण आपल्या सभोवतालच्या जगाशी संवाद साधतो, काम करतो आणि मनोरंजन साधतो. सर्वव्यापी स्मार्टफोन्स ज्यांनी आपल्याला इंटरनेटशी कनेक्ट ठेवण्यापासून ते उद्योगांना ऊर्जा देणारी जटिल प्रणाली आणि वैज्ञानिक प्रगतीपर्यंत इलेक्ट्रॉनिकसने समाजावर खोलवर परिणाम केला आहे.

माहितीचा शोध घेणे, संकलन व प्रसारण करणे सध्या सोपे होवू लागले आहे. वाचकांचा वेळ वाचू लागला आहे तसेच ग्रंथालय सेवकांचा वेळ वाचू लागला आहे. संगणकाच्या वापराने इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्रभाव वाढू लागला आहे. सदर लेखामध्ये इलेक्ट्रॉनिक संसाधने म्हणजे काय? इलेक्ट्रॉनिक संसाधनाची व्याख्या इलेक्ट्रॉनिक संसाधने व त्याचा वापर इलेक्ट्रॉनिक संसाधनाचे व्यवस्थापन उद्दिष्टे इत्यादींचा आढावा घेतला आहे.

शोध संज्ञा: 1.इलेक्ट्रॉनिक 2.संसाधने 3.वापर 4. व्यवस्थापन 5.इंटरनेट

प्रस्तावना:

कोणत्याही देशाचा आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक व शैक्षणिक विकास साधावयाचा असेल तर अदयावत माहिती निर्मिती व पुरवठा करणारी यंत्रणा आवश्यक असते डिजिटल क्रांतीच्या आगमनानंतर, ग्रंथालयांनी त्यांच्या संग्रह आणि सेवांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक माहिती संसाधने समाविष्ट करण्यास सुरुवात केली. या संसाधनांचा समावेश ग्रंथालयात विज्ञानाच्या मूलभूत मूल्यांवर आधारित होता. इलेक्ट्रॉनिक संसाधने ही भौतिकशास्त्र आणि अभियांत्रिकीची शाखा आहे. जी विविध उपकरणे आणि प्रणालीमध्ये इलेक्ट्रॉनिकचे वर्तन, नियंत्रण आणि अनुप्रयोगाशी संबधित आहे.

इलेक्ट्रॉनिक संसाधनामुळे विविध उद्योगांमध्ये क्रांती घडवून आली आहे आणि त्याचा आपल्या समाजावर महत्वापूर्ण प्रभाव पडला आहे. यामुळे प्रगत संप्रेषण प्रणालीचा विकास, कार्यक्षम ऊर्जा निर्मिती आणि वितरण औद्योगिक प्रक्रियांमधील ऑटोमेशन, वैद्यकीय निदान उपकरणे आणि इतर असंख्य तांत्रिक नवकल्पनांनी आपल्या जगण्याच्या आणि कामाच्या पध्दतीत महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणला आहे. 1990 च्या अखेरीस, हे स्पष्ट झाले आहे की ग्रंथपालांनी भौतिक संसाधने व्यवस्थापित करण्यासाठी वापरलेली तंत्रे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमात चांगल्या प्रकारे हस्तांतरित झाली नाहीत. जानेवारी 2000 मध्ये डिजिटल

लायब्ररी, फेडरेशन (DLF) ने एक अनौपचारिक सर्वेक्षण केले. सर्वेक्षणातून असे दिसून आले की, डिजिटल संकलन विकास हा ग्रंथपालांमध्ये चिंता आणि अनिश्चतेचा सर्वात मोठा स्रोत मानला जातो आणि इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या हाताळणीसंबंधीचे ज्ञान वैयक्तिक ग्रंथालयाबाहेर क्वचितच सामायिक केले जाते. परिणामी, डिजिटल लायब्ररी फेडरेशनने कलेक्शन प्रॅक्टिसेस, इनिशिएटिव्ह तयार केले आणि इलेक्ट्रॉनिक रिसोर्स मॅनेजमेंटमधील प्रभावी पध्दतींचे दस्तऐवजीकरण करण्याच्या उद्देशाने तीन अहवाल तयार केले.

1. त्यांच्या 2001 च्या अहवालात व्यावसायिकरित्या उपलब्ध इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांची निवड आणि सादरीकरण, वॉशिंग्टन विद्यापीठाच्या टिमोथी ज्युवेल यांनी इलेक्ट्रॉनिक संसाधने, संपादन परवाना आणि सक्रियता हाताळण्यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालये वापरत असलेल्या घरगुती आणि तदर्थ व्यवस्थापन तंत्रांवर चर्चा केली. त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की "विद्यमान ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रणाली आणि सॉफ्टवेअरमध्ये इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचा मागोवा घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये आणि कार्यक्षमतेचा अभाव आहे आणि गरजा परिभाषित करण्यासाठी आणि मानके स्थापित करण्यासाठी समन्वित प्रयत्न व्यापक फायद्याचे सिध्द होऊ शकतात.

2. 2019 मध्ये द स्कॉलरली किचनमध्ये लिहिताना, जोसेफ एस्पोजिटो यांनी नमूद केले की विविध आकारांच्या अनेक शैक्षणिक ग्रंथालयांच्या प्रमुखांसोबत झालेल्या बैठकीत, इलेक्ट्रॉनिक संसाधन व्यवस्थापन प्रणालीबद्दल एकमताने नाराजी व्यक्त करण्यात आली.
3. 2020 च्या दशकात ग्रंथालयांनी मुक्त स्रोत डेटा विश्लेषण साधनांचा वापर वाढवला आहे. जसे की नॉन-प्रॉफिट अनपेवाल जर्नल्स जे इलेक्ट्रॉनिक संसाधने निवडण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या डेटाचे विश्लेषण करण्यात ग्रंथपालांना मदत करण्यासाठी अनेक पध्दती एकत्र करतात.

इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक जर्नल्स, इलेक्ट्रॉनिक पुस्तके, स्ट्रिमिंग मिडिया, डेटाबेसस CD Rom, डेटासेट यांचा समावेश होतो.

इलेक्ट्रॉनिक संसाधने संकल्पना:

ई-संसाधनांचा उगम ई-प्रकाशन या संकल्पनेतून झाला. 1985 पासून इलेक्ट्रॉनिक प्रकाशनाच्या क्षेत्रात ऐतिहासिक घटना घडल्या आहेत. कागदावरील दस्तऐवजाची संकल्पना इलेक्ट्रॉनिक दस्तऐवजाच्या स्वरूपात बदलत आहे. म्हणजे ई-दस्तऐवज किंवा इलेक्ट्रॉनिक संसाधने, इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांची व्याख्या करताना असे म्हणता येईल की, असे दस्तऐवज संसाधने जे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात अस्तित्वात आहेत आणि जे असू शकतात. संगणका मध्ये इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली आणि नेटवर्कद्वारे प्रवेश केला जातो. हे स्टोरेज समस्या सोडवते आणि माहितीच्या प्रवाहावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत करते. ई-संसाधनांच्या वैशिष्ट्यामुळे मुद्रण संसाधने आता डिजीटल होत चालले आहेत.

इलेक्ट्रॉनिक संसाधनाची व्याख्या:

“अशी सामग्री ज्यासाठी संगणक प्रवेश आवश्यक आहे. मग ते वैयक्तिक संगणकाद्वारे, मेनफ्रेमद्वारे किंवा हॅडहेल्ड मोबाइल डिव्हाइसद्वारे असो या संसाधनांवर इंटरनेटद्वारे दुरस्थपणे किंवा स्थानिक पातळीवर प्रवेश केला जाऊ शकतो.” काही वारंवार उदधृत केलेल्या ई-संसाधनांमध्ये ई-जर्नल्स, ई-पुस्तके पूर्ण-मजकूर(एकत्रित) डेटाबेस, अनुक्रमणिका आणि अमूर्त डेटाबेस, संदर्भ डेटाबेस (चरित्रे, शब्दकोश, निर्देशिका, विश्वकोश,इ.) संख्यात्मक आणि सांख्यिकीय डेटाबेस यांचा समावेश होतो. ई-प्रतिमा, ई-ऑडिओ व्हिज्युअल संसाधने.

ई-संसाधने म्हणजे “माहिती (सामान्यतः एक फाइल) जी इलेक्ट्रॉनिक सिग्नलच्या स्वरूपात संग्रहित केली जाऊ शकते. परंतु सहसा, संगणकावर आवश्यक नसते.”

उद्दिष्टे:

इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचा वापर व व्यवस्थापन यांचा अभ्यास करणे हा या लेखाचा उद्देश आहे. अभ्यासासाठी खालील उद्दिष्टे घोषित केलेली आहेत.

1. इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या वापराचा अभ्यास करणे.
2. इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

प्रा. राहुल जगन्नाथ इंगवले, कु. कणसे कार्तिकी गणपत

3. इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या प्रकारांचा अभ्यास करणे.

4. इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.

इलेक्ट्रॉनिक माहिती संसाधनाचे प्रकार:

विद्यमान ई-माहिती व्यवस्थापन साधने आणि तंत्रांचा वापर करून माहितीच्या स्फोटाच्या नवीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रामधिल माहिती व्यावसायिकांना त्यांची शैली योग्यता आणि माहिती हाताळण्याचे कौशल्य बदलणे आवश्यक आहे. माहिती प्रदान करणाऱ्या विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

अ. ई-पुस्तके:

ई-पुस्तके ही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील पुस्तके आहेत. ते इंटरनेट ब्राउझर, संगणक किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक उपकरणाद्वारे वापरले जाऊ शकते. ई-पुस्तके काही प्रकाशक किंवा काही संस्थाद्वारे वर्गणीवर उपलब्ध आहेत.

ब. ई-जर्नल्स:

ई-पुस्तकांप्रमाणेच, ई जर्नल्स देखिल इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात असतात. हे मुख्यतः संशोधनासाठी वापरले जातात. इलेक्ट्रॉनिक नेटवर्कद्वारे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रकाशित केले जातात.

क. ई-मासिके:

हे देखिल इलेक्ट्रॉनिक मासिके आहेत. मासिके हे उत्पादन जाहिराती शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संबंधित असतात. यात आकर्षक दर्जाची चित्रे असतात. तसेच आलेखही असतात.

ड. संपूर्ण मजकूर डेटाबेस:

संपूर्ण मजकूर डेटाबेस म्हणजे दस्तऐवज किंवा डेटाबेसच्या स्वरूपात इतर माहितीचे संकलन ज्यामध्ये प्रत्येक संदर्भित दस्तऐवजाचा संपूर्ण मजकूर ऑनलाइन पाहण्यासाठी, छपाईसाठी किंवा डाउनलोड करण्यासाठी उपलब्ध असतो.

इ. ई-वृत्तपत्रे:

इंटरनेटवरही अनेक वर्तमानपत्रे उपलब्ध आहेत. ती वर्तमानपत्रे झूम करून वाचू शकतो. तसेच हवा असलेला भाग जतन करू शकतो.

ई. सांख्यिकीय डेटाबेस:

या डेटाबेसमध्ये व्यवसाय आणि अभ्यासासाठी उपयुक्त संख्यात्मक डेटाबेस असतात.

इ. ई-थेसिस:

या डेटाबेसमध्ये पीएचडी एम.फिल आणि इतर मास्टर डिग्री थीसिस आणि प्रबंध समाविष्ट आहेत. हे संशोधन अभ्यासकांना पुढील संशोधनासाठी वापरले जाऊ शकतात.

संदर्भ डेटाबेस:

मुख्यतः संदर्भासाठी वापरलेले डेटाबेस जे ऑनलाईन व ऑफलाइन दोन्ही उपलब्ध आहेत. यामध्ये विश्वकोश, शब्दकोश पंचांग यांचा समावेश आहे.

इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचा वापर:

गेल्या तीन दशकात माहितीचा स्फोट आणि क्रांती कशी झाली हे आपल्या सर्वांना माहित आहे. इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचा वापर आपल्यासाठी वरदानच ठरलेला आहे. जे काम एका दिवसात व्हायचे ते काम थोड्या कालावधीमध्ये फक्त माऊसच्या एका क्लिकवर होवू लागले आहे.

1. इंटरनेटवर ई-संसाधनांचा वापर केला जाऊ शकतो. वापरकर्त्यांना प्रत्यक्ष लायब्ररीत जाण्याची गरज नाही. दुर्गम भागात रहाणाऱ्या वापरकर्त्यांसाठी हे खूप उपयुक्त आहे. वापरकर्ते लेख डाऊनलोड करू शकतात आणि ते त्यांच्या पी.सी. मध्ये जतन करू शकतात.
2. कोणत्याही ज्ञानक्षेत्रात ई-संसाधने मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. त्यामुळे आपण कमी वेळेत आणि कमी पैशात कोणत्याही विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी ई-संसाधनांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करू शकतो.
3. काहीवेळा ई-संसाधने माहिती देतात जी छापील पुस्तकांमध्ये उपलब्ध नसते. अशी छापील पुस्तकात नसलेली माहिती उपलब्ध होण्यासाठी ई-संसाधनेचा वापर महत्वपूर्ण ठरतो.
4. ई-संसाधनांचा वापरामुळे वाचनालयांना जागा वाचण्यास मदत होते.
5. वापरकर्त्यांच्या सोयीनुसार कोठूणही, केव्हाही ई-संसाधनांमध्ये प्रवेश केला जाऊ शकतो.
6. जर्नल्सचे लेख, मुददे त्यांची प्रिंटआवृत्ती उपलब्ध होण्यापूर्वी इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांमुळेच्या वापरामुळे ऑनलाईन दिसतात.
7. इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचा वापर एका वेळी अधिक वापरकर्त्यांसाठी केला जातो.
8. ग्रंथालय सेवक आणि वापरकर्ता या दोघांचा वेळ आणि पैसा वाचवायचा असेल तर इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचा वापर करणे महत्वाचे ठरते. वापरकर्त्याला संगणकाद्वारे थेट माहिती मिळू शकते.
9. संशोधन करणाऱ्या संशोधकांनी इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांची मदत घेतली तर संशोधकाला दिशा मिळते आणि विषयाचा सखोल अभ्यास होतो. इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या वापरामुळे पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा आढावा आपण घेऊ शकतो.
10. ई-संसाधनांच्या मदतीने उत्तम प्रकारची वर्तमान जागरूकात सेवा प्रदान करू शकतो.
11. जर वापरकर्ता उपलब्ध माहितीवर समाधानी नसेल तर तो इतर डेटाबेसशी त्वरीत लिंक करू शकतो.

इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचे व्यवस्थापन:

1. डिस्कव्हरी:

नवीन ई-संसाधनांचा शोध घेण्याचे महत्वाचे काम ग्रंथपालांकडे असते, तसेच विशेष विषयांसाठी प्राध्यापक सदस्यांच्या शिफारशी घेतात. ई-संसाधनांची शिफारस नंतर ग्रंथपालांनी इलेक्ट्रॉनिक जर्नलची ग्रंथसूची माहिती, सदस्यता कालावधी, इलेक्ट्रॉनिक जर्नलचे पॅकेज यासारख्या इलेक्ट्रॉनिक संसाधनाविषयी माहिती शोधली जाते.

2. चाचणी:

ग्रंथपालांनी लायब्ररी आणि वापरकर्त्यांसाठी खरेदी करू इच्छिणाऱ्या इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांची चाचणी घेणे आवश्यक आहे. तसेच ग्रंथपाल सर्व वापरकर्त्यांसह इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांची चाचणी घेतात आणि खरेदीसाठी त्यांचा अभिप्राय घेतात, त्यानंतर ग्रंथपालाने लायब्ररीसाठी इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांची सदस्यता घेतली

3. निवड:

शोध प्रक्रिया आणि चाचणी प्रक्रिया पूर्ण झाली की ग्रंथपाल इलेक्ट्रॉनिक संसाधन खरेदी करण्याचा निर्णय घेतो.

4. संपादन:

जर ग्रंथपालाने इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचे सदस्यत्व घेण्याचे ठरवले, तर ते संपादन प्रक्रियेकडे जातात की मुद्रित संसाधन प्रक्रियेप्रमाणेच ग्रंथपालांकडे परवाना, कॉपीराइट धोरण आणि स्रोताची उपलब्धता याविषयी माहिती असते. तसेच, जेव्हा लायब्ररी इलेक्ट्रॉनिक जर्नल्स पॅकेज अंतर्गत किती जर्नल्स आहेत आणि सदस्यता कालावधी देखील माहित असतो.

5. प्रवेश:

ई-संसाधनांचा प्रवेश अत्यंत महत्वाचा आहे, जेव्हा ग्रंथालयाने इलेक्ट्रॉनिक संसाधन खरेदी केले असेल, तेव्हा ग्रंथपालांना हे माहित असणे आवश्यक आहे की ते वापरकर्त्यांद्वारे चांगले वापरले जाते आणि ते ग्रंथालय वापरकर्त्यांद्वारे सहजपणे प्रवेश करू शकतात. प्रवेश नेटवर्क सेटअप आणि प्रॉक्सी सेटअप दरम्यान ग्रंथपालांनी याची खात्री करणे आवश्यक आहे. ग्रंथपाल इंटरनेटच्या तात्पुरत्या नेटवर्किंगच्या समस्या तसेच इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांसारख्या नियमित समस्या देखील सोडवतात.

6. निर्णय:

दिलेल्या कालावधीसाठी सबस्क्राइब केलेले इलेक्ट्रॉनिक संसाधन. सदस्यता कालावधी संपण्यापूर्वी, ग्रंथपालाने सदस्यता नूतनीकरण करणे किंवा रद्द करणे आवश्यक आहे. लायब्ररी वापरकर्ते, संशोधन विद्वान आणि प्राध्यापकांनी ई-संसाधनांच्या प्रत्यक्ष वापरावर निर्णय अवलंबून असतो.

निष्कर्ष:

हा अभ्यास आधुनिक वापरकर्त्यांना त्यांच्या पुढील अभ्यासासाठी ई-संसाधनांचे विविध पैलू जसे की संकल्पना, प्रकार वापर आणि व्यवस्थापन जाणून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

संदर्भ:

1. वाय.केचक्कनवर,"ई-रिसोर्सेसचे प्रकार आणि ग्रंथालयातील त्याची उपयुक्तता" इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इन्फॉर्मेशन सोर्सेस अँड सर्व्हिसेस खंड 1.2014, अंक2.
2. एम.हरिदास (2009), "ई-संसाधनांचा प्रभाव आणि वापर" नॅशनल सोषल सायन्स डॉक्युमेण्टेशन सेंटर (NASSDOC),2009.